

ANGLIYANING 1870-1918 YILLARDA JAHON HAMJAMIYATIDAGI O'RNI VA TASHQI SIYOSATI

Sheraliyeva Xayriniso Abdurahmat qizi

Termiz davlat Pedagogika instituti

Pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti

Tarix ta'limi to'nalishi 3-kurs talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20657429>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buyuk Britaniyaning 1870–1918 yillardagi jahon hamjamiyatidagi o'rni va tashqi siyosatining asosiy yo'nalishlari tahlil qilingan. Unda Britaniya imperiyasining iqtisodiy, siyosiy va harbiy qudrati, xalqaro munosabatlar tizimidagi yetakchi mavqei hamda jahon siyosatiga ko'rsatgan ta'siri yoritilgan. Shuningdek, Qirollik dengiz flotining ahamiyati va “Two-Power Standard” tamoyilining Britaniya xavfsizligini ta'minlashdagi roli ochib berilgan. Maqolada Britaniyaning Hindiston, Afrika va Osiyodagi mustamlakachilik siyosati, mustamlakalarni boshqarish tizimi hamda iqtisodiy manfaatlari tahlil etilgan. Bundan tashqari, Germaniya bilan raqobatning kuchayishi, Antanta ittifoqining shakllanishi va Birinchi jahon urushi davrida Britaniyaning tutgan o'rni ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijasida Buyuk Britaniyaning mazkur davrdagi tashqi siyosati va mustamlakachilik faoliyati uning jahon siyosatidagi yetakchi mavqeini mustahkamlashga xizmat qilgani, shu bilan birga keyingi davrlarda imperiyaning zaiflashishiga olib kelgan omillarni ham yuzaga chiqargani asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: Britaniya imperiyasi, imperializm, Two-Power Standard, Hindiston, Afrika, Usmonli imperiya, Antanta, Panama, Gonkong, Fors ko'rfazi, Hind okeani, Dominion, Dominio Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, London, **Naval Defence Act**, Vilgelm II, Suvaysh kanali.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Buyuk Britaniya jahon siyosatida yetakchi davlatlardan biri bo'lib qoldi. U ulkan mustamlaka imperiyasiga, kuchli sanoat bazasiga va dunyodagi eng qudratli dengiz flotiga ega edi. Shu omillar uning xalqaro munosabatlardagi ta'sirini belgilab berdi. Britaniya XIX asrda sanoat inqilobi markazi sifatida “dunyo ustaxonasi”ga aylandi. Uning ishlab chiqarish mahsulotlari deyarli barcha qit'alarga eksport qilinadi, London esa jahon moliya markazi sifatida faoliyat yuritadi. Britaniya kapitali temir yo'llar, portlar va sanoat korxonalarini turli hududlarda rivojlantirishga yo'naltirildi. Bu uning iqtisodiy qudratini yanada mustahkamladi.[1]

Britaniya imperiyasining asosiy tayanchi Qirollik dengiz floti edi. U orqali Britaniya dunyo savdo yo'llarini nazorat qildi va mustamlakalar bilan aloqani ta'minladi. “Two-Power Standard” tamoyiliga ko'ra, Britaniya floti undan keyingi ikki davlat flotidan ham kuchli bo'lishi kerak edi. Bu siyosat Britaniyaning dengizdagi ustunligini uzoq vaqt saqlab qoldi.[2]

XIX asrning ikkinchi yarmida Buyuk Britaniya dunyoning eng yirik mustamlakachi davlati bo'lib, uning hududlari Yevropa, Osiyo, Afrika, Amerika va Okeaniyaga tarqalgan edi. Bunday ulkan imperiyani boshqarish va himoya qilish uchun kuchli dengiz floti zarur edi. Shu sababli Britaniya hukumati 1889-yilda qabul qilingan **Dengiz mudofaasi to'g'risidagi qonun (Naval Defence Act)** orqali “Two-Power Standard” tamoyilini rasmiy davlat siyosatiga aylantirdi. Mazkur tamoyilning mohiyati shundan iborat ediki, agar Britaniyaga qarshi eng kuchli ikki dengiz davlati birlashgan taqdirda ham, Qirollik dengiz floti ulardan kuchli bo'lishi lozim edi. Dastlab bu davlatlar Fransiya va

Rossiya hisoblangan. Keyinchalik Germaniyaning tez sur'atlarda kuchayishi Britaniya uchun asosiy xavfga aylandi.[3]

“Two-Power Standard” Britaniyaning xalqaro mavqeini saqlashda muhim rol o'ynadi. Ushbu siyosat tufayli mamlakat xalqaro savdo yo'llarini nazorat qildi, mustamlakalar bilan xavfsiz aloqani ta'minladi hamda jahon bozorlarida ustunlikka erishdi. Dengizdagi ustunlik Britaniyaga har qanday urush holatida dushman davlatlarni iqtisodiy blokada qilish imkonini ham bergan. XX asr boshlarida Germaniya imperatori Vilgelm II tomonidan yirik harbiy flot qurilishi boshlangach, Britaniya va Germaniya o'rtasida dengiz qurollanish poygasi yuzaga keldi. Britaniya o'z ustunligini saqlab qolish uchun yangi turdagi “Dreadnought” jangovar kemalarini qurishga kirishdi. Bu esa harbiy xarajatlarning keskin oshishiga sabab bo'ldi.[4] Shunday qilib, “Two-Power Standard” Buyuk Britaniyaning XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi dengiz strategiyasining asosiy tamoyili bo'lib, uning jahon siyosatidagi yetakchi mavqeini saqlab qolishga xizmat qildi. Biroq Germaniya va AQSHning kuchayishi natijasida ushbu siyosatni amalga oshirish tobora murakkablashib bordi.

1870–1918 yillar Buyuk Britaniya imperiyasi tarixida mustamlakachilik siyosatining eng yuqori cho'qqiga chiqqan davri hisoblanadi. Bu davrda Britaniya dunyodagi eng katta imperiyaga ega bo'lib, uning mustamlakalari Osiyo, Afrika, Amerika va Okeaniya qit'alarini qamrab olgan edi. Imperiya hududi taxminan 33 mln kvadrat kilometrni tashkil etib, Yer yuzining qariyb chorak qismini egallagan. Aholisi esa 400 million kishidan ortiq bo'lib, bu o'sha davr jahon aholisining katta qismini tashkil qilgan. Britaniya hukumatining mustamlakachilik siyosati iqtisodiy manfaatlarni kengaytirish, yangi bozorlarni egallash, xomashyo manbalarini qo'lga kiritish va strategik hududlarni nazorat qilishga qaratilgan edi.[5] XIX asrning ikkinchi yarmida sanoat inqilobining rivojlanishi Britaniyada ishlab chiqarish hajmining keskin ortishiga olib keldi. Fabrika va zavodlar uchun paxta, kauchuk, metall rudalari va boshqa xomashyolarga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bordi. Shu bilan birga, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun yangi bozorlar zarur edi. Natijada Britaniya hukumati va yirik sanoatchilar yangi hududlarni egallash va iqtisodiy jihatdan o'ziga qaram qilish siyosatini kuchaytirdilar. Bu jarayon imperializm siyosatining asosiy ko'rinishlaridan biri bo'ldi.

Hindiston–Britaniya imperiyasining eng qimmatli va muhim mustamlakasi hisoblangan. 1858-yildan boshlab Hindiston bevosita Britaniya tojiga bo'ysundirildi va vitse-qirol tomonidan boshqarildi. Hindiston Britaniya sanoati uchun paxta, jut, choy, ziravorlar va boshqa mahsulotlarning muhim manbai bo'lib xizmat qilgan. Bundan tashqari, Hindiston Britaniya mahsulotlari uchun ulkan bozor vazifasini ham bajargan. Britaniya hukumati Hindistonda temir yo'llar, telegraf tarmoqlari va portlar qurdi. Bu bir tomondan iqtisodiy rivojlanishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan mustamlakani yanada samarali boshqarish va uning boyliklarini tashib ketishni osonlashtirgan. XIX asr oxiriga kelib Hindiston Britaniya imperiyasining iqtisodiy tayanchiga aylandi va “Imperiyaning tojidagi javohir” deb atala boshlandi.[6]

XIX asr oxirida Yevropa davlatlari o'rtasida “Afrika uchun kurash” boshlandi. Buyuk Britaniya bu jarayonda eng faol davlatlardan biri bo'ldi. Uning maqsadi Afrikaning shimolidan janubigacha uzluksiz hududlar zanjirini shakllantirish edi. Bu g'oya mashhur imperialist siyosatchi Sesil Rods tomonidan ilgari surilgan bo'lib, u “Qohiradan Keyptaungacha” bo'lgan hududlarni Britaniya nazorati ostiga birlashtirishni taklif qilgan.[7] 1882-yilda Britaniya Misrni bosib oldi. Misrning ahamiyati, avvalo, Suvaysh kanali bilan bog'liq edi. 1869-yilda ochilgan bu kanal Yevropa va Hindiston o'rtasidagi dengiz yo'lini ancha qisqartirdi. Shu sababli Britaniya Suvaysh kanalini nazorat qilishni o'z tashqi siyosatining eng muhim vazifalaridan biri deb bildi. Keyinchalik Sudan, Uganda, Keniya va Nigeriya kabi hududlar ham Britaniya ta'sir doirasiga kiritildi. Janubiy Afrikada

esa oltin va olmos konlari ustidan nazorat o'rnatish uchun kurash olib borildi. Bu kurash 1899–1902-yillardagi Bur urushiga sabab bo'ldi. Urush natijasida Transvaal va Oranj Respublikasi Britaniya imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi.[8]

Britaniya Osiyoda Hindistondan tashqari boshqa hududlarda ham faol mustamlakachilik siyosatini yuritdi. XIX asr oxiriga kelib Birma (hozirgi Myanma) to'liq bosib olinib, Britaniya Hindistoni tarkibiga qo'shildi. Malaya yarimorolida esa qalay konlari va kauchuk plantatsiyalari Britaniya iqtisodiy manfaatlari uchun katta ahamiyat kasb etdi. Britaniya Xitoy bilan savdo aloqalarini kengaytirishga intildi. Gonkong muhim savdo va harbiy baza sifatida xizmat qildi. Shuningdek, Britaniya Fors ko'rfazi va Hind okeanidagi strategik nuqtalar ustidan ham nazorat o'rnatdi. Bu esa uning Osiyodagi siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamladi.[9]

Dominionlar va mustamlakalarni boshqarish tizim alohida murakkab bir jarayon edi. Britaniya imperiyasi tarkibidagi barcha hududlar bir xil usulda boshqarilmagan. Dominion va Janubiy Afrikaning ayrim hududlariga o'zini o'zi boshqarish huquqi berilgan edi. Bunday hududlar dominionlar deb atalgan. Ular ichki masalalarda mustaqil bo'lsalar-da, tashqi siyosat va mudofaa masalalarida Britaniyaga bo'ysunganlar. Hindiston va Afrikadagi ko'plab hududlarda esa to'g'ridan-to'g'ri mustamlakachilik boshqaruvi amal qilgan. Mahalliy aholi siyosiy huquqlardan mahrum bo'lib, asosiy boshqaruv lavozimlari ingliz amaldorlari qo'lida bo'lgan.

1914-yilda Birinchi jahon urushi boshlangach, Britaniya o'z mustamlakalarining imkoniyatlaridan keng foydalandi. Hindiston, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya va Afrika mustamlakalaridan millionlab askarlar urush frontlariga yuborildi. Mustamlakalar oziq-ovqat, xomashyo va moliyaviy yordam bilan ham imperiyani qo'llab-quvvatladi. Urush yakunida Britaniya g'olib davlatlardan biri sifatida Germaniya va Usmonli imperiyasining ayrim sobiq hududlari ustidan mandat huquqini oldi. Natijada Falastin, Iroq va boshqa hududlar Britaniya nazorati ostiga o'tdi va imperiyaning hududi yanada kengaydi.

1870–1918 yillarda Buyuk Britaniya jahon siyosatining asosiy markazlaridan biri bo'lib, xalqaro munosabatlar rivojiga katta ta'sir ko'rsatdi. Uning mustamlakachilik siyosati va dengiz ustunligi imperiyaning qudratini ta'minlagan bo'lsa-da, aynan shu davrda keyinchalik Britaniya imperiyasining zaiflashishiga olib keladigan siyosiy va iqtisodiy omillar ham shakllana boshladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Hobsbawm, E. *The Age of Empire 1875–1914*. London: 1987, 45–60-betlar.
2. Kennedy, P. *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. London: 1976, 120–135-betlar.
3. A.J.P. Taylor. *The Struggle for Mastery in Europe 1848–1918*. Oxford: Oxford University Press, 1971, 334–336-betlar.
4. Arthur J. Marder. *From the Dreadnought to Scapa Flow*. Vol. I. London: Oxford University Press, 1961, 15–22-betlar.
5. Porter, A. *The Oxford History of the British Empire: The Nineteenth Century*. Oxford University Press, 1999. – 8–15-betlar.
6. Brown, J. M. *Modern India: The Origins of an Asian Democracy*. Oxford University Press, 1994. – 102–118-betlar.
7. Cain, P. J., Hopkins, A. G. *British Imperialism 1688–2015*. Routledge, 2014. – 320–334-betlar.
8. Judd, D. *The Boer War*. Penguin Books, 2002. – 45–89-betlar.
9. Lowe, P. *The British Empire in Asia*. Routledge, 2009. – 88–110-betlar.
10. Strachan, H. *The First World War*. Oxford University Press, 2001. – 287–305-betlar.